

УДК 323.39

ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН:
ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

Любомира Мандзій

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, м. Львів 79000, Україна, тел. (0322) 96-43-40

У статті проаналізовано методи дослідження політичної еліти в постсоціалістичних країнах. Розглядаються підходи теоретиків елітології (В.Парето і Г.Моски) та дослідників постсоціалістичної еліти (О.Криштановської, І.Куколева, У.Хоффман-Ланге, О.Мясникова, Дж.Хіглі).

Ключові слова: політична еліта, трансформація, перехід, консолідація

Вивчення політичної еліти в Україні, її наукове дослідження – це порівняно новий напрямок політології, який розвивається досить динамічно.

Терміном "еліта" позначають провідні верстви у суспільстві, які здійснюють керівництво у певних сферах суспільного життя. Залежно від того, які функції виконує еліта в суспільстві, її поділяють на економічну, духовно-інтелектуальну, політичну. Політична еліта – це організаційна група, яка здійснює владу в суспільстві і бере участь безпосередньо чи опосередковано у прийнятті та організації виконання політичних рішень. На основі позиційного підходу до політичної еліти ми включатимемо осіб, які займають посади, що передбачають прийняття рішень загальнодержавного значення, а саме Президент і його найближче оточення, депутати Верховної Ради, члени уряду та інші.

Процес формування, "вирощування" політичної еліти є першочерговим завданням для держави, а особливо для посткомуністичних держав. Він є тривалим, навіть за сприятливих умов налічує багато десятиліть. Радикальні (і політичні, і економічні) зміни останніх років у нашій державі, які багато політологів називають революційними, неминуче вимагають зміни політичної еліти. Процес трансформації еліт в політичній науці розкривають через такі поняття, як "рекрутування", "репродукція", "циркуляція", "заміна складу еліт". Оскільки, ці поняття досить часто вживаються у вітчизняній політичній науці і практиці, але робиться це не завжди професійно. Тому ми звернемося до аналізу цих понять.

Ще В.Парето сформулював теорію колообігу (циркуляції) еліт, яка, на його думку, пояснює соціальну динаміку. Необхідність поділу суспільства на керуючу еліту і керовані маси він виводив із нерівності індивідуальних можливостей людей. Соціальна система прагне до рівноваги і з плином часу при виході її з такого стану повертається до рівноваги. Цей процес утворює соціальний цикл, перебіг якого залежить перш за все від циркуляції еліт.

Згідно з теорією Парето, існують два головних типи еліт, які послідовно змінюють один одного. Перший тип – "леви", для яких характерні крайній консерватизм та грубі "силові" методи правління. Другий тип – "лиси", майстри демагогії, політичних комбінацій. Стабільна політична система характеризується перевагою еліти "левів" над елітою "лисів". Навпаки, нестійка політична система вимагає еліти прагматично мислячих енергійних політиків, новаторів, комбінаторів.

Зупинка циркуляції приводить до виродження правлячої еліти, до революційної зміни системи та виділення нової еліти з переважанням в ній "лисів", які з часом перероджуються у "левів", прихильників жорсткого правління та деспотизму.

Парето поділяв еліту на правлячу і неправлячу (контреліту). Революція, на його думку, – лише боротьба зі зміною правлячої еліти на потенційну еліту, яка, правда, маскується тим, що говорить нібито від імені народу. Отже, революція – це не більше, ніж зміна еліт: стара еліта, яка є при владі, не здатна до ефективного управління, тому в суспільстві формується нова потенційна еліта, якій щоб утвердитись як правлячій необхідна підтримка мас, що не задоволені старим суспільно-політичним устроєм.

Г.Моска стверджував, що циркуляція еліти є основою здоров'я суспільства тільки за умови переваги стабілізаційної консервативної тенденції, збереження доступного оновлення еліти за рахунок кращих вихідців із мас.

Заміна еліти означає повалення попередньої еліти і прихід до влади контреліти, що, як правило, є наслідком революційних перетворень.

Трансформація еліти включає в себе не тільки прихід до влади контреліти, але й вагомі перетворення в середині самої правлячої еліти, зокрема, домінування нового угруповання в середині правлячої еліти чи навіть прихід до влади вищої прошарку іншої соціальної групи. Трансформація еліти пов'язана із різкими змінами її ідеології і політичного курсу, змінами методів рекрутування еліти; іноді відбувається допуск в еліту представників контреліти.

Відомо, що політичне рекрутування починається із залучення людей до активного політичного життя. Активізація політичної участі зумовлює висунення лідерів із самої маси. Важливе місце у цьому процесі займає створення політичної еліти, з якої формуються урядові структури, законодавчі та виконавчі органи держави, керівні кадри державних установ.

У стабільних політичних системах рекрутування еліти відбувається відповідно до чітко розроблених процедур, внаслідок чого персональний склад еліти, з більшою чи меншою періодичністю, оновлюється, а сама політична структура залишається в основному незмінною.

Політична практика виокремила дві основні системи рекрутування еліт - систему гільдій та антрепренерську систему. Вибір тієї чи іншої системи фільтрації обумовлений кількома чинниками: роллю партійної системи в суспільстві, політичними традиціями, мірою однорідності культури та соціальної нерівності. У системі гільдій при відборі ймовірних кандидатів акцент робиться на їхніх політичних перевагах, чіткому дотриманні правил і приписів організацій (партій та рухів). Ретельність відбору кандидатів на лідируючі позиції забезпечується великою кількістю формальних вимог. Відбір проводиться закрито і вузьким колом селекторату. Гільдійна система рекрутування еліти була характерна для тоталітарних режимів.

Антрепренерська система рекрутування орієнтується на індивідуальні якості кандидата, його творчі можливості, здатність переконувати, вміння подобатися виборцям. Ця система відкриває доступ до влади різним соціальним групам суспільства, оскільки використовує обмежену кількість формальних вимог до кандидатів. Антрепренерська система демократична, передбачає притік в еліту найобдарованіших людей, здатних відповісти на вимоги часу.

На практиці антрепренерська і система гільдій не використовуються в "чистому" вигляді, а поєднують переваги кожної зокрема.

Трансформація чи зміна еліти відбувається по-іншому у періоди політичної нестабільності: люди, які займали ключові позиції в державному управлінні, залишають свої посади, виникає багато вакансій, які заповнюються з порушеннями норм. Суспільство практично ніколи не відчуває браку бажаючих зайняти елітні позиції. У пострадянських країнах трансформаційний процес є досить складним.

З усіх багаточисельних концепцій, які пояснюють перехід від "старої" еліти до "нової", можна виокремити дві. З одного боку, маємо твердження про те, що відбулася "революційна" зміна еліти, а з іншого – твердження, що еліти залишилися попередніми, лише змінилися декорації навколо них.

Іншою основою для систематизації концепцій, які описують соціальний перехід, може бути співвідношення ролі політичного (партійного) і управлінського (господарського) компоненту радянської еліти (номенклатури) в її подальшій трансформації в політичну еліту. Більшість дослідників сходяться на тому, що процес трансформації не закінчений і в елітних групах проходять подальші зміни.

Проводячи аналіз складу російської еліти, О.Криштановська констатує, що до кінця 1994 року, порівняно з радянським періодом, відбулася зміна політичної еліти, хоча і незначна, зокрема, омолодження правлячого прошарку, зниження частки вихідців із села, підвищення освітнього рівня її представників [1].

Цікавий аналіз процесу зміни еліт пропонує І.Куколев. Він виділяє декілька моделей, за допомогою яких можна розкрити сутність трансформації елітних груп.

Модель перша - "зміна потоків" розглядає трансформацію як послідовну зміну декількох хвиль правлячої еліти. На кожному етапі трансформації попередня хвиля правлячої еліти висуває на керівництво наступну, а вона, в свою чергу, стає політичним "могильником" для тих, хто її висунув. Наприклад, "брежневська еліта" висунула "горбачовську", і "горбачовська" її змістила. "Горбачовська еліта" висунула (дала поштовх до політичного управління) "ельценську еліту", а ця змістила - "горбачовську". У цій моделі аналізуються поверхневі політичні зміни у трансформації еліти, як правило, лише персональний склад.

Модель друга - "політичний капіталізм" є найбільш поширеною концепцією трансформації. Вона базується на тому, що в СРСР існував реально правлячий клас – партійно-радянська номенклатура. Зміст трансформації ("перебудови") полягав у конвертації політичного капіталу в капітал економічний. Політичні еліти стали змінюватися першими і досить швидко заповнювали дві нові ніші – нової політичної еліти і нової економічної еліти. Політична номенклатура, використовуючи політичну владу, першою освоїла механізми приватизації державної власності і в результаті ряду послідовних дій утворила велику частину нової фінансової та підприємницької еліти і частково заповнила нові політичні інститути.

Модель третя - "бунт економічної еліти чи пробудження регіональних еліт". Номенклатура складалася із двох великих суперечливих одна одній частин – партійних працівників і господарських керівників. Кожна із частин номенклатури мала певну владу і розпоряджалась певними ресурсами. Займаючись безпосередньо виробництвом, забезпечуючи його функціонування, господарники були в менш привілейованому стані, ніж партійна верхівка. "Перебудова" – бунт господарських, економічних еліт, які вимагали зміни політичних позицій і розкріпачення своєї діяльності. Партійна еліта розкололася, і частина (регіональна) долучилася до господарської. У результаті зрощування "реформаторських" фрагментів номенклатури відбулося формування сучасних елітних груп, які становлять певний "сплав" колишніх господарських і партійних регіональних еліт.

У моделі четвертій - "роль контреліти" - відображені публічні і соціальні моменти політичного процесу. Господарська еліта в боротьбі проти "партократів" використала як свого політичного союзника контреліту (культурну і науково-технічну інтелігенцію), яка зруйнувала вищу політичну компоненту номенклатури і привела до влади економічну еліту і номенклатуру другого і третього ешелонів, частково з'єднавшись з ними [2, с.83-84].

При демократичному режимі суспільні елітні групи є відкритими – і тому постійно відбувається циркуляція еліти. Як слушно зауважила болгарська дослідниця А.Крестева, "циркуляція еліт є демократичним механізмом, який перешкоджає монополізації влади, вливає свіжу кров (у дійсно демократичній системі не буквально, а в переносному значенні, у формі нових людей, нових ідей)" [3, с. 24].

Підтримуючи теорію В.Парето про циркуляцію еліти, яка відбувається в двох основних формах: як заміна одної еліти іншою і як просування нееліти в еліту, дослідниця зазначає, що "на відміну від герметичної комуністичної еліти, посткомуністична володіє великою пропускну здатністю. Ця особливість найбільше проявилась на початку змін, коли протягом місяців асистенти стали міністрами, адвокати – прем'єрами, письменники – віце-прем'єром. Ця відкритість демократичної еліти, яка сформувалася, була природньою: окрім малочисельних дисидентів і перших партійних функціонерів, вона не мала інших кадрових резервів і повинна була рекрутувати своїх членів ззовні. Істотним індикатором життєвої еліти є збереження цього зовнішнього джерела оновлення" [3, с. 24].

На думку німецької дослідниці У.Хоффман-Ланге, у процесі політичних змін елітна трансформація виступає у двох формах. Перша – циркуляція індивідів – членів еліти на керівних посадах в політичних інститутах і приватних організаціях, які зберегли свою силу і базисну організаційну структуру в ході зміни режиму. Уряди, парламенти, юридичні органи, збройні сили, політичні партії, великі суспільні і приватні підприємства, газети... ділові кола витримують досить часто лише невелику реорганізацію, але прагнуть до режимних змін через посередність зміни верхівки свого керівництва. У такому випадку дослідженню підлягає елітна циркуляція в таких інститутах і організаціях.

Друга форма елітної трансформації зумовлена зрушеннями в балансі сил між інститутами і організаціями завдяки формуванню нових організацій. Наприклад, парламенти, які спершу тільки затверджували рішення, що приймалися урядом, можуть набути нового значення, правлячі партії можуть завершити своє існування чи перетворитися в маленькі групи в той час, як нові партії набувають масової підтримки.

Погоджуючись з думкою У.Хоффман-Ланге, зазначимо, що вивчення елітної трансформації, результатів зміни режиму передбачає виділення обох аспектів, оскільки старі організації поповнюються новими елітами, а нові організації – старими елітами, доцільно аналізувати і старі, і нові інституціональні структури, а також циркуляцію еліт та їхні соціальні і установчі характеристики [6, с.51].

На думку О.Мясникова, процес заміни еліт може відбуватися за двома варіантами: "консолідація" та "вічний конфлікт". "Консолідація" проходить шляхом формування і стабілізації блоку: господарська – державна (політична) – партійна еліта, шляхом встановлення міцних зв'язків між родинними угрупованнями у всіх трьох секторах. У цьому випадку швидше за все домінувати і керувати буде "господарський корпус", що можливо лише при невеликій і згуртованій команді на рівні супереліти та наявності фракцій правлячих угруповань у всіх гілках влади

(виконавчій і законодавчій гілках, центральній, регіональній і місцевій адміністрації). Виникне потреба у створенні власних масових політичних організацій чи перетворенні існуючих партій і рухів у "правлячі". Варіант другий – "вічний конфлікт", який є продовженням сьогоденних тенденцій. Правлячі угруповання будуть прагнути до внутрішньої консолідації і ...розпадатися, шукати підтримки у середовищі господарників, підприємців і ... відмовлятися від укладених угод. Продовжуватиметься боротьба між угрупованнями в еліті за виживання та витіснення з еліти представників "неконкурентноспроможних" верств, які потрапили у верхні ешелони влади після серпня 1991 року. Ядро політичної еліти формуватиметься із господарників. Перспектива виходу із "вічного конфлікту" залежить не тільки від результату боротьби між господарською елітою і "новими економічними прошарками", але й від того, коли в еліті з'являться люди нового покоління, які будуть здатні генерувати ідеї і виробляти стратегію суспільного розвитку, узгоджувати інтереси всього спектру соціально-політичних сил [5, с.60].

Керуючись дослідженнями, проведеними в країнах Латинської Америки, меншою мірою, Південної Європи, Дж.Хіглі і Р.Гюнтер розробили елітистську теорію переходу до демократії. У рамках цієї концепції виділяють дві основні моделі "демократизації": "пакт" і "конвергенція" еліт. "Пактом" еліт називається варіант переходу, коли еліти усвідомлено перебудовують свої відносини, домовившись про компроміси з надзвичайно важливих питань. Передумовою для підписання "пакту" є наявність гострого конфлікту, в ході якого всі фракції еліт несуть відчутні збитки. Особливістю "пактового" переходу є його короткочасність: еліти або швидко знаходять вихід, виробляючи основні компоненти консенсусу, або не знаходять його взагалі. Іншою особливістю цього варіанту є секретність і замкненість кола учасників "пакту". Головну роль у ньому відіграють актори, зв'язані з попередньою елітою, які прагнуть обійтися без широкого звернення до населення.

"Конвергенція" еліт – це процес, який проходить в умовах переходу до демократії, яка ще не консолідована, і пов'язаний з необхідністю мобілізації мас опозиційними фракціями еліти для досягнення успіху в електоральній гонці й здійснення коаліційної політики. "Конвергенція" дозволяє старим гравцям, які діють на полі політичної гри, змінювати свої ролі й відкривати шляхи для введення нових гравців. Про завершення цього процесу свідчить перемога на виборах колишньої дисидентської чи периферійної фракції еліти. Як і у випадку "пакту", "конвергенція" еліт веде до утворення демократичного режиму. Різниця між "пактом" і "конвергенцією" полягає в тому, що в останній, за рахунок активної масової участі, з'являються нові актори. Необхідно зазначити, що "конвергенція" може бути тільки другим кроком демократизації (після "пакту"), і крім того, вимагає невизначено проміжку часу. Автори цієї концепції пов'язують закінчення процесу "конвергенції" еліт з підвищенням рівня соціально-економічного розвитку [6, с. 24].

Отже, можна стверджувати, що трансформація політичної системи і суспільних відносин тісно пов'язана зі зміною правлячої еліти. Швидкий і корінний розрив між новою і старою владою неможливий, тому що зміна еліти проходить головно у верхніх ешелонах влади: неспівпадіння, а нерідко і полярність процесів у "верхах" і "низах" владної піраміди здатні звести на нівець усі позитивні зміни.

1. Крыштановская О.В. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту// Общественные науки и современность. – 1995. – № 1. – С.51-65.

2. Куколев И. Трансформация политических элит // Общественные науки и современность. – 1997. – № 4. – 82-91.
3. Крэстева А. Власть и элита в обществе без гражданского общества // Социс. – 1996. – № 4. – С.19-29
4. Хоффман-Ланге У. Элиты и демократизация: германский опыт // Социс. – 1996. – № 4. – С.50-57.
5. Мясников О.В. Смена правящих элит: "консолидация" или "вечная схватка"? // Полис. – 1993. – № 1. – С.52-60.
6. Елизаров В.П. Элитистская теория демократии и современный российский политический процесс// Полис. – 1999. – № 1. – С.72-78.

POLITICAL ELITE OF POST-SOCIALISTIC STATES: METHOLOGICAL PROBLEMS OF RESEARCH

Lyubomyra Mandziy

Ivan Franko National University of Lviv

vul.Universitetska 1, Lviv79000, Ukraine, tel.(0322) 96-43-40

The article analyses the methods of research of the political elite in post-socialist countries. The approaches of the theorists of elitology - V.Pareto, H.Moska and the researches of post-socialist elites - (O.Kryshtanovska, I. Kukolyev, U. Hoffman-Lange, O. Myasnikov, J. Higley, R. Guenter) are considered.

Key words: political elite, transformation, transition, consolidation.

Стаття надійшла до редколегії: 17.03.2002

Прийнята до друку: 10.10.2002